

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)

UDK 336.71(497.6)"1878/1918"

332.1(497.6)"1878/1918"

MUHAMED NAMETAK

Uloga banaka u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave 1878-1918.

Apstrakt: U ovom radu se pokušava na osnovu nekoliko primjera rekonstruisati uloga banaka u razvoju industrije za vrijeme austrougarske uprave. Vremensko razdoblje od 40 godina, poklapa se sa činjenicom da se tad u Bosni i Hercegovini intenzivno počinje razvijati industrija. Cilj ovog rada je da se analizira, kako i u kojim granama industrije su banke ostavile najveći trag. Na osnovu literature i arhivske građe došlo se do zaključka da su banke dale najveći doprinos razvoju onih grana industrije, koje su se oslanjale na domaće prirodne resurse.

Ključne riječi: banke, industrija, investicije, dionička društva

Abstract: This paper attempts to use several examples in order to reconstruct the role of banks in the development of industry during the Austro-Hungarian administration. The timeframe of four decades overlaps with the fact that industry began to develop intensively in Bosnia and Herzegovina at the time. The aim of this paper is to analyze how and in which branches of industry banks left the biggest trace. On the basis of literature and archival sources, the author concludes that the banks gave the biggest contribution to those branches of the industry which were based on domestic natural resources.

Key words: banks, industry, investment, joint-stock companies

Uloga banaka i drugih finansijskih institucija u razvoju privrede u devetnaestom stoljeću predstavlja jedno od značajnijih, a i interesantnijih poglavlja u izučavanju privredne historije Evrope i svijeta tog vremena. Djelatnost banaka u ovom periodu objedinjavala je pored svoje logične, finansijske komponente, političke, socijalne pa i lične motive čije istraživanje otkriva ne samo koliko su banke kao institucije bile značajne za privredu nego i koliko je povezanost elite sa bankama bila neraskidiv i važan dio onovremenog društva, koja je imala utjecaj na sve njegove bitnije aspekte. Bosna i Hercegovina je s obzirom na činjenicu da je obitavala u drugačijem civilizacijskom okviru

izbivala izvan tih dešavanja i može se reći da je dočekala austrougarsku okupaciju sa nerazvijenim bankarskim sistemom. Naravno, pogrešno bi bilo smatrati da je odsustvo modernog bankarstva značilo da je novčarstvo kao profesija bila u potpunosti odsutno. Već početkom stoljeća francuski konzul Furkad pisao je o postojanju trgovačke kuće domaćeg Jevreja Leona Levija čija je ukupna vrijednost bila oko dva miliona franaka. Levi i ostali imućniji Jevreji su se pored trgovine bavili i posuđivanjem novca uz zalog ili kamatu od 10-12 % mjesečno.¹ Nešto kasnije ukidanjem timarskog sistema 1839. i esnafske organizacije 1851. stvaraju se uslovi za brži razvoj robno-novčane privrede. Od sredine devetnaestog stoljeća u Bosni i Hercegovini jačaju pravoslavni trgovci, koji postepeno preuzimaju proizvodnju i postaju značajan element u privredi. Srpski trgovci su pozajmljivali novac zemljoposjednicima, a zauzvrat su dobijali pravo da u narednih nekoliko godina ubiru prihode sa njihovih zemalja od seljaka, koji su pod svojim privremenim zemljoposjednicima trpili znatno više nego od čifluk-sahibija.² O jačanju trgovaca u tom periodu izvještavao je i francuski konzul Rousseau, koji 1864. navodi da samo u Sarajevu radi oko 220 trgovaca dok ih je 1846. bilo jedva petina od tog broja.³ Vakufi su se također bavili posuđivanjem novca, na osnovu svojih statuta i po odluci uprave, a kamate su se obično kretale na visini od 15% na godišnjem nivou.⁴ Također, u značajnijim gradovima postojali su tzv. sarafi, koji su djelovali kao posrednici u trgovini ili kao mjenjači novca. Uloga sarafa u bosanskohercegovačkoj privredi pogotovo je bila značajna sredinom XIX stoljeća kada osmanska država u nekoliko navrata izdaje papirni novac, kaime, te sarafi učestvuju u cirkulaciji novca, prilikom čega ponekad dolazi do špekulacija i enormnog bogaćenja. Pored toga sarafi su mijenjali i strani novac koji je bio u opticaju na teritoriji Bosne i Hercegovine. Posljednjih decenija osmanske uprave bilo je tridesetak vrsta stranog novca u opticaju na teritoriji Bosne i Hercegovine. Centralna vlast je pokušavala da sama diktira vrijednost stranog novca praveći kursne liste, ali su manipulacije pri zamjeni stranog, ali i domaćeg papirnatog novca bile velike što je još više produbljivalo finansijske probleme stanovništva.⁵ Posao sarafa je pored mijenjanja novca bio i zastupanje trgovačkih interesa poslovnih ljudi izvan granica Bosne i Hercegovine, a vršili su i finansijske usluge stranim konzulatima u Sarajevu.⁶ Sarafi su bili dosta slični profesionalnim bankarima na zapadu, ali nisu uspjeli razviti bankarske institucije radi manjka kapitala i konzervativnog stava dijela domaćeg stanovništva koje je sa prezirom gledalo na pozajmljivanje novca.

¹ Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Sarajevo, (1966.), 242.

² Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*. Sarajevo, (1988.), 201.

³ Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću 1836-1878 i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo, (1981.), 155.

⁴ Younis, Hana. *Veletrgovac kao kreditor*, Prilozi Instituta za istoriju br. 42, Sarajevo, (2013.), 72.

⁵ Tepić, I. (1988.), 194-198.

⁶ Marković, Marko, *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, (1938.), 6.

Na razvoj finansija Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave znatnu ulogu su imali principi postavljeni na samom početku okupacionog mandata. Na osnovu člana XXV Berlinskog mirovnog ugovora od 13. jula 1878. Bosna i Hercegovina je predata na upravu Austrougarskoj. Međutim, pitanje suvereniteta sultana i načina upravljanja nisu bile dogovorene tada već Carigradskim konvencijama 21. aprila 1879. U članu III predviđeno je da se prihodi zemlje troše samo za potrebe zemlje, dok je u članu IV predviđeno da osmanski novac ostane u upotrebi.⁷ Budući da je Berlinskim kongresom, Bosna i Hercegovina samo privremeno stavljena pod austrougarsku upravu, velike banke iz Monarhije su se ustručavale da prošire svoje poslovanje u njoj. Upitna je bila pravna osnova za takvo šta, jer čak i kod vodećih austrougarskih političara, poput Andrássy-a, vjerovalo se da će mandat Austrougarske trajati tek onoliko koliko bude trajalo provođenje reformi. Kada je Zajedničko ministarstvo finansija pregovaralo 1880. o kreditu za izgradnju uskotračne željeznice Zenica-Sarajevo sa bankama *Boden-creditanstalt* i *Österreichisches Escomptgesellschaft*, pomenute banke su čak dovodile u pitanje pravo Zajedničkog ministarstva finansija da podigne kredit, ali su bile spremne da ga dadnu ukoliko bi bile oslobođene od poreza i ukoliko se u ugovoru uopće ne bi spomenula Bosna i Hercegovina niti svrha kredita.⁸

Bojazan za poslovanje u Bosni i Hercegovini, naravno nije bila posljedica isključivo njezine nestabilnosti nego i općeg stanja u finansijama tadašnjeg svijeta. Bankarstvo Austrougarske je u trenutku okupacije Bosne i Hercegovine bilo u krizi koja je otpočela 8. maja 1873. slomom Bečke berze usljed niza sumnjivih transakcija, finansijskih manipulacija i isforsirane ekspanzije banaka. Tog dana je objavljeno da je stotinu trgovaca dionicama na Bečkoj berzi postalo insolventno, nakon čega je nastao kaos; panika, pad poslovanja, paraliza kredita, samoubistva poznatih špekulanata, a kao posljedica svih dešavanja stotine fiktivnih i insolventnih firmi je propalo.⁹ Ova kriza je bila globalnog karaktera, posebno izražena u Sjedinjenim američkim državama, a nešto manje u Evropi koja se i oporavila prije Amerike. Kriza, koja se još naziva i *Dugom krizom* usporavala je globalni ekonomski rast sve do 1896. kada kreće novi period privredne konjunktore.¹⁰

S obzirom na djelatnost banaka u privredi u Bosni i Hercegovini njihovu djelatnost možemo posmatrati kroz tri osnovna pristupa. Prvi pristup je bio ulazak u

⁷ Spaho, Mehmed, *Financijske prilike Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* Kalendar Narodne uzdanice. Sarejvo, (1934.), 81. U praksi, samo je osmanski zlatni i srebrni novac ostao u opticaju dok je papirni ubrzo povučen iz upotrebe

⁸ Juzbašić, Dževad, *Problemi austrougarske saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod – Sarajevo.* Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. 19, Sarajevo(1973.), 122.

⁹ May, Arthur, J. *The Hapsburg monarchy 1867-1914.* Cambridge, (1951.), 67

¹⁰ Vilar, Pierre, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920.* Beograd, (1990.), 400-401.

krupnu trgovinu, najprije preko državnih monopola, a zatim i na uvoz i izvoz na veliko proizvoda široke upotrebe. Drugi pristup je bio kreditiranje razvojnih projekata, kako u državnoj režiji tako i privatnih poduhvata i na kraju osnivanje vlastitih preduzeća u perspektivnim granama privrede. Hronološki gledano banke su se uključivale u privredu, najprije kroz trgovinu, zatim kredit i na kraju kroz vlastiti angažman. To je bio logičan slijed razvoja bankarstva, za koji je bio potreban protok vremena, kako bi došlo do značajnijeg ulaganja u privredu. Na takav razvoj situacije utjecaj su sasvim sigurno imala i politička kretanja, najprije stabilizacije zemlje u Kállayevoj eri, zatim aneksija, otvaranje sabora, ali i privredni razvoj zemlje i sve veći potencijal, koji je u njoj postojao. Kako bi dala poticaj ulaganju u privredu Austrougarska je još na samom početku uprave odredila da je porez na dobit u Bosni i Hercegovini ustanovljen na 3%, umjesto 10% koliko je bilo u Austriji. Takva poreska politika je imala za cilj privlačenje kapitala u bosanskohercegovačku privredu što su pojedini ulagači znali iskoristiti.¹¹

U periodu, koji je prethodio osnivanju *Privilegovane zemaljske banke*, 1895. godine može se reći da su banke, relativno malo učestvovala u privrednom razvoju zemlje. Takav slijed dešavanja je u jednu mjeru bio posljedica gore spomenute nesigurnosti za ulaganje, a također i političko-ekonomskih kretanja u zemlji. Austrougarska monarhija je bila poznata po tome što su nacionalni odnosi bili neraskidivo povezani sa bankarstvom. Logično je bilo da se takav sistem prenese i u Bosnu i Hercegovinu gdje su etnički odnosi bili zaoštreniji nego u drugim dijelovima Monarhije. Kao što je poznato za vrijeme ministarskog mandata Benjamina Kállaya, postojao je aktivan proces gušenja nacionalnih pokreta, odnosno partikularizama unutar Bosne i Hercegovine. On je pokušao da na osnovu historijskih pretpostavki stvori jednu bosansku naciju, koja bi bila sačinjena od svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Prethodno elaborirana nacionalna politika se u potpunosti prenijela i na bankarstvo. P.F.Sugar jasno ističe da je za vrijeme svog mandata Kállay odbio dati licencu bilo kojoj banci, koja je u svom imenu sadržavala "Muslimanska", "Srpska" ili "Hrvatska"¹² Tako je razvitak nacionalnog bankarstva u Bosni i Hercegovini krenuo dosta kasno u odnosu na druge zemlje Monarhije. Nakon Kállayeve smrti 1903. dolazi do liberalnije politike u razvoju bankarstva što najbolje ilustruju sljedeći podaci. Od 1903. do 1914. u Bosni i Hercegovini je osnovano 15 srpskih novčanih zavoda, pet bošnjačkih i šest hrvatskih.¹³

Razvoj banaka i kreditnog poslovanja u periodu od 1878. do 1895. je početni period razvoja modernog bankarstva u Bosni i Hercegovini. Banke najprije ulaze

¹¹ Hrelja, Kemal, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*. Beograd, (1961.), 41.

¹² Sugar, Peter, F., *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*. Seattle, (1963.), 243.

¹³ Kosier, Ljubomir. S., Ristić, Vasa, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb (1924.), 14.

kroz trgovinu monopolskih proizvoda, da bi tek od 1883. započeo razvoj modernog bankarskog kredita, najvažnijeg poslovanja banaka i glavnog cilja njihovog osnivanja na ovom podneblju. Veliki socijalni nemiri i bune koje se dešavaju pred i nakon početka austrougarske okupacije je bio znak da će se socijalni problemi i nemiri u Bosni i Hercegovini završiti tek kada se privredno stanje u zemlji popravi i kada privlačna snaga susjeda više ne bude imala efekta na stanovništvo. Kállay je 1882. godine u ugarskim delegacijama izjavio da: “narod, koga blagostanje raste, nije sklon, da se dade zavesti ili u ustanak upuštati; Austrougarska jamči pravdu, jednakost, materijalno blagostanje i ove stvari jesu dragocjenije nego zadovoljenje nejasnih nacionalnih požuda”¹⁴Jasno je da su značajnu ulogu u takvoj viziji Bosne i Hercegovine imale banke, tako da su one imale mjesto u Kállayevoj privrednoj politici. Nekoliko mjeseci nakon osnivanja *Zemaljske banke* on je izjavio “Privlačiva snaga susjednih zemalja na Bosnu i Hercegovinu je skoro posve iščeznula, a ona će posve iščeznuti, čim se zemlja gospodarski i kulturno podigne.”¹⁵ Iste godine u jednom pismu Kállayu šef administrativnog odjeljenja *Zemaljske* vlade Isidor Benko pisao je da bi investiranje dva miliona forinti više doprinijelo udaljavanju ove teritorije od Crne Gore nego bilo kakve administrativne mjere.¹⁶

Ulaganja banaka u privredu su išla dosta sporo i trebalo je mnogo truda zemaljske uprave, kako bi se bankarski kapital privukao u konkretne razvojne projekte. Pa ipak bankarski kapital iz Monarhije je vrlo brzo poslije okupacije pokušao prodrijeti u privredu Bosne i Hercegovine. Već 1881. u Beču je osnovano preduzeće *Gewerkschaft Bosnia*, čiji akcionari su bile najznačajnije banke iz Monarhije. Najveći udio od svih imao je Albert Rotschild, koji je kontrolisao 10% akcija firme tj. 50.000 forinti od ukupne vrijednosti firme, koja je iznosila 500.000 forinti. Pored Rotschilda pakete dionica u iznosu od po 5 % su imali *Creditanstalt*, *Boden-creditanstalt*, *Union bank*, *Bankverein* i *Ugarska komercijalna banka*, dok je najveći pojedinačni dioničar bila *Zemaljska* vlada sa 20% akcija.¹⁷ Iako ambiciozan taj pokušaj je bio neuspješan te se većina stranih partnera vlade, uključujući i pomenute banke povlači 1889. iz vlasničke strukture preduzeća, čime je vlada postala vlasnikom najvećeg dijela akcija.¹⁸ Ministar Kállay je uspio svojom vještom politikom banke uvući u svoje privredne projekte. Naime, prema ugovoru o veleprodaji duhana, koji je *Union banka* potpisala sa *Zemaljskom* vladom 1888. ona je morala položiti kauciju od 500 hiljada forinti u gotovini ili obveznicama. Ugovor sa bankom iz 1892. godine predviđao je da ona deponuje taj novac u gotovini, koji je potom stavljen na poseban

¹⁴ Kraljačić, Tomislav, *Kállayev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*. Sarajevo, (1987.), 483.

¹⁵ Ibid, 484.

¹⁶ Ibid, 484.

¹⁷ Nikašinić, Božidar. *35 Millionen Mark deutsches Kapital in Bosnien*. Berlin, (1901.), 9.

¹⁸ *Bosanske finansije*, Zagreb, (1892.), 110-120.

račun *Union banke* u Beču. Kako bi novac od kaucije i dalje bio deponovan, Kállay je uzeo obveznice *B-H Hipotekarnog zavoda* koje su bile deponovane na računu *Union banke* u Sarajevu u iznosu od 500.000 forinti i prebacio ih u Centralnu državnu blagajnu u Beču. Rezultat svega je bio da je na raspolaganju imao pola miliona forinti u gotovini koje je mogao iskoristiti za svoj plan privrednog razvoja. Po ugovoru sa bankom i drugi novac (dobijen od prodaje bosanskog hrasta ili od prodaje obveznica) deponovan je na ovaj račun tako da je zemaljska uprava raspolagala sa znatnim kapitalom, a za uzvrat je, pored toga što je sav novac bio deponovan na računu banke, država morala plaćati kamatu u godišnjem iznosu od 5 %. Služeći se ovim novcem, Kállay je od 1892. podigao fabriku šećera u Usori, sljedeće godine je otvorena pivara u Sarajevu, čija je godišnja dobit iz 1895. od 126.000 forinti iskorištena da se dokapitalizira fabrika špirita u Tuzli koja je zapala u velike dugove. Osnivanje tih fabrika je imalo mnogostruku korist, jer pored toga što su one direktno utjecale na razvoj poljoprivrede, omogućujući plasman poljoprivrednih proizvoda u lancu proizvodnje koji se odvijao na teritoriji Bosne i Hercegovine, država ubire znatne poreske prihode, a i dobit od prodaje proizvoda se sliježe njoj na račun kao vlasniku tih pogona. Samo 1895. godine kroz poreze na račun Zemaljske vlade se slilo preko pola miliona forinti, što je jasan pokazatelj koliko je mogućnost pronalaska kapitala bila presudna za uspješan privredni razvoj Bosne i Hercegovine prvih decenija austrougarske uprave.¹⁹

Kreditno-finansijskim stanjem i mogućnostima u zemlji nisu bili zadovoljni ni privrednici, koji su u nekoliko navrata tražili od ministarstva da pogura osnivanje jačeg kreditnog razvoja. U februaru 1895. grupa poduzetnika, porijeklom iz Monarhije, ali poslovno vezanim za Bosnu i Hercegovinu, tražila je podršku za osnivanje kreditnog zavoda, koji će imati dva osnovna zadatka, da pomogne poslove, koji su bili u nastanku i da već etabliranim poduzetnicima omogući jeftin kredit za proširenje njihovog posla. Grupu su činili Johann Baptist Schmarda i njegov sin Albrecht te Leopold Loewy, direktor sarajevske pivare.²⁰ Taj dokument svjedoči da je domaći poduzetnički sloj, kao i kapitalisti iz Monarhije, oskudijevao dovoljnim kapitalom za velike privredne projekte, pa se situacija u kojoj je strani kapital imao presudnu ulogu nastavio i u narednim godinama. Tako je 1897. *Leipziger Bank* iz Njemačke uložila dva miliona forinti u *Die bosnische Elektrizitäts-Aktien-Gesellschaft* u Jajcu, koja je osnovana u aprilu 1897. sa kapitalom od tri miliona forinti.²¹ Ta fabrika hemijske industrije, koja je po svom obimu bila jedna od najznačajnijih pogona te vrste u Evropi bavila se u prvoj mjeri proizvodnjom ferosilicija i sode, a kao osnovna

¹⁹ Hauptmann, Ferdinand, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*. Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knjiga 12-13. Sarajevo, (1973.), 67-82.

²⁰ ABiH, Fond ZMF praes 220/1895.

²¹ Nikašinić, B. *35 Millionen Mark deutsches Kapital in Bosnien*. Berlin, (1901.), 27

sirovina služila joj je kamena so iz Tuzle i kamen iz okoline Jajca. Fabrika je počela sa radom 1899. i vrlo brzo je upala u finansijske probleme s obzirom da se hemijska industrija u Evropi tih godina nalazila u krizi. Tako je 1903. godine firma prešla u vlasništvo njemačkog finansijera Alexandera Wackera.²²

Iste godine u Tesliću je osnovana firma *Die bosnische Holzverwertungs Aktien Gesellschaft* sa kapitalom od tri miliona forinti u kojem je *Leipziger bank* zajedno sa *Kasseler Treber-Gesellschaft* (dalje: KTG) držao dvije trećine akcija.²³ Najznačajniji proizvod ove firme je bio acetone, koji se koristio u vojnoj industriji. U osnivanju ova dva preduzeća radilo se o partnerstvu industrijalaca iz Monarhije i banaka, odnosno fabrika. Čitav proces sastojao se iz sljedeće rutine. Dr. Josef Kranz, koji je po nekim indicijama bio blizak vlastima bi dobio izuzetno povoljne koncesije za korištenje resursa, čime bi privukao partnere iz svijeta industrije i finansija da zajedno ulože u otvaranje zajedničkih poslova. Konkretno u slučaju Rafinerije u Tesliću, Kranz je svoju izuzetno povoljnu koncesiju pretvorio u dionički kapital vrijedan između 400 i 500 hiljada forinti. Firma iz Kasella je instalirala svoje mašine, a *Leipziger bank* je osigurala potrebni kapital za izgradnju fabrike i početak njezinog rada. U čitavoj toj priči daleko veći rizik su na sebe preuzimali investitori što potvrđuju i kasnija dešavanja. Već 1898. KTG je bankrotirao, a vodeća mjesta u fabrici je preuzeo Kranz i fabrika je nastavila sa radom i vrlo brzo počela je širiti svoje poslovanje što potvrđuje i činjenica da je 1899. zapošljavala 300 radnika, a 1915. 3.500. Drugi Kranzov partner *Leipziger bank* također je 1901. bankrotirao u tzv. Crnom utorku zbog nagomilanih obaveza od preko 40 miliona zlatnih maraka. Kao jedan od glavnih uzroka propasti banke upravo se spominje rizično ulaganje u poslove zajedno sa KTG.²⁴ Propašću banke i KTG-a ovo preduzeće je reorganizovano sa znatno manjim kapitalom u iznosu od 1, 8 miliona kruna pod imenom *Bosansko dioničko društvo za iskorišćivanje drveta u Tesliću*, a vodeću ulogu u reformiranom preduzeću je imala firma *Holzverkohlungs-Industri A.D* iz Konstanza u Njemačkoj.²⁵ Iskustvo *Leipziger bank* sa ulaganjem u Bosnu i Hercegovinu sasvim sigurno da je bio jedan od loših signala za druge banke i ulagače u zemlju. Sa druge strane ulagači poput Kranza su se vještijim ugovorima osigurali od svih nepogodnosti. Dok je 1895. godine bio obični advokat u Beču bez ikakvog imetka, 1904. je bio jedan od najbogatijih ljudi u Beču. Po ugovoru, koji je Kranz postigao sa drugim ulagačima, njemu je pripalo 10 % od ukupnog profita firme u Tesliću za narednih 25 godina. Štaviše, razlika u odnosu na Zakon o korporacijama u Monarhije je garantovala da će Kranz, svojih 10 % dividendi dobijati prije nego što se u razmatranje uzmu bilo koje druge obaveze

²² Hrelja, Kemal (1961.), 76.

²³ Nikašinić, B. *35 Millionen Mark deutsches Kapital in Bosnien*. Berlin, (1901.), 45.

²⁴ <http://www.leipzig-lexikon.de/INDUHAND/LEIPBANK.HTM> (pristupljeno 11. januar 2016.)

²⁵ Lakatoš, Joso, Despić, Aco, *Industrija Bosne i Hercegovine*. Zagreb, (1924.), 128

preduzeća, prema drugim dioničarima. Također, imao je solidna primanja zbog činjenice da je bio u upravnom odboru preduzeća, a ta primanja je dobijao u dionicama preduzeća, tako da je njegova moć u njemu neprestano rasla.²⁶

Letimičan pregled ulaganja banaka u bosanskohercegovačku privredu dovodi do zaključka da su banke ulagale u širok spektar firmi. Pa ipak, ako bi se morala izdvojiti neka karakteristika tih ulaganja onda je ulaganje vršeno prije svega u one grane privrede, koje su se oslanjale na domaće resurse, rude i šume. Ulaganje u drvnu industriju i eksploataciju drveta je bio pogodan način da se na brz način dođe do oplodnje kapitala. U oktobru 1886. tršćanska firma *Morpurgo&Parente*, iza koje je stajala *Union banka* je postigla sporazum sa Zemaljskom vladom o eksploataciji hrastove šume, koja je izrezana na daske izvožena uglavnom u Francusku. Ugovor je sklopljen na period od deset godina.²⁷ Međutim, iste godine tršćanska firma je bankrotirala te je realizacija ovog ugovora dovedena pod znak pitanja. Budući da je ugovor sa vladom bio izuzetno povoljan u pomoć bankarska kuća *Rotschild* je priskočila u pomoć i održala postojanje ove firme.²⁸ Nekoliko godina kasnije, tačnije 1897. *Rotschild* sklapa partnerstvo sa bečkom firmom *L. Kern*, koja je u periodu 1897-1909 posjekla preko 1.160.000 hrastovih stabala, čime je postala jedan od najznačajnijih proizvođača hrastovine u Bosni i Hercegovini. Firma je Zemaljskoj vladi plaćala svega 10% vrijednosti proizvedene robe, dok su ostali troškovi bili do 50% ukupne vrijednosti. To znači da je ovaj konzorcij iz bosanskohercegovačkih šuma godišnje ubirao profit između dva i dva i po miliona kruna.²⁹

Uloga Zemaljske banke u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine

Osnivanjem *Zemaljske banke* 1895. godine počinje nova era u historiji bankarstva, jer ova novčana institucija za razliku od dotadašnjih partnera Zemaljske vlade pristupa sa dosta više odlučnosti u projektima razvoja, ali i činjenicom da je najveći dioničar ove banke, bečki *Bankverein* na raspolaganje stavio dionički kapital od četiri miliona forinti, što je za bosanskohercegovačke uslove bila velika cifra. Prvo ulaganje u neki proizvodni kapacitet, koji je banka izvršila je bila izgradnja etivaže šljive u Brčkom. Kako su saobraćajne veze Bosne i Hercegovine sa Monarhijom bile slabe, šljiva se nije mogla izvoziti u sirovom nego isključivo prerađena, suha šljiva. U tu svrhu je *Zemaljska banka* 1898. otvorila prvu etivažu šljive u Bosni i Hercegovini, a ujedno i najveću. Etivaža je podignuta u centru trgovine šljivom, Brčkom, njezin

²⁶ Sugar, P. F. (1963.), 60.

²⁷ Begović, Branislav, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo, (1978.), 20.

²⁸ Sugar, P. F. (1963.), 136.

²⁹ Hadžibegović, Ilijas, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914*. Sarajevo, (1980.), 84.

kapacitet je bio oko 3.000 tona suhe šljive, a u njoj je tokom sezone, koja je trajala od sredine septembra do kraja marta radilo 100 radnika. Prosječno je u ovom proizvodnom pogonu godišnje prerađivano oko 300 vagona šljive.³⁰

Naredne, 1899. godine banka stupa u partnerske odnose sa Željeznom industrijom A.D. u Zenici i *Bosanskom šumskom industrijom A.D. Otto Steinbeisu* Dobrljinu. Ovi ugovori su utoliko značajni što su potpisani sa najvećim firmama iz te oblasti u Bosni i Hercegovini. Zenička željezara je uz Varešku željezaru bila najznačajniji objekat te vrste u zemlji dok je šumarska industrija Otta Steinbeisa bila bez premca u Bosni i Hercegovini. Ovi početni koraci u teškoj industriji su predstavljali za bosanske novčane prilike velika ulaganja. Iz ovih poslova već prve godine, zaključno sa 31. decembrom 1899. *Zemaljska banka* je zaradila 223.461 forintu.³¹

Finansijsko ulaganje *Zemaljske banke* u *Bosansku šumsku industriju A.D. Otto Steinbeis Dobrljin-Drvar* iznosilo je 450.000 kruna od ukupnog uplaćenog kapitala, koji je iznosio 6 miliona kruna. Banka je ovim kapitalom kupila 2000 dionica (7, 5%), isti broj dionica imao je dr. Josef Krantz. *Wiener Bankverein* je kontrolisao 5000 dionica, a Otto Steinbeis je u svojim rukama držao većinu, 18.000 dionica. Ovakva raspodjela ostala je sve do juna 1913. godine kada je *Zemaljska* vlada preuzela Steinbeisovu firmu.³² Jasno je da u ovakvoj konstelaciji snaga *Zemaljska banka* nije mogla imati vodeću ulogu u Steinbeisovom preduzeću. Uprava banke se zadovoljila činjenicom da je banka posjedovala dio prosperitetnog preduzeća iz kojeg je konstantno na ime dividendi crpila profit. *Bosanska šumska industrija A.D* je 1905. sa švicarskom firmom *Simonijs* sklopila ugovor na osnovu kojeg je osnovana fabrika celuloze u Drvaru. Od ukupnog kapitala ove firme, koji je iznosio 3 miliona kruna Steinbeisova firma je kontrolisala 50%.³³ Novoosnovana firma je dobro poslovala, pogotovo u kasnijim godinama, iskorištenost fabričkih kapaciteta 1910-1914. iznosila je 95-100 %.³⁴

U slučaju zeničke željezare, uloga *Zemaljske banke* u njoj je tekla na sljedeći način. Željezara je 1892. godine osnovana kao privatno preduzeće sljedećih vlasnika: Martina von Schmidta, Hansa von Pengga i Lea Bondija. Kapital tada osnovanog preduzeća iznosio je 2, 6 miliona kruna. Preduzeće je uz pomoć banaka transformisano 1899. u dioničko društvo, a naredne 1900. godine povećan mu je kapital na 3, 5 miliona kruna. Vodeću ulogu u zeničkoj željezari imala je *Niederösterreichische Escompt Gesellschaft*. *Zemaljska* vlada je posjedovala 14% dionica,³⁵ a *Zemaljska banka* je po ugovoru o ulasku

³⁰ Lakatoš, J. Despić, A., (1924.) 163.

³¹ ABiH, Fond PBZ BiH. Vierte Generlaversammlung der Privilegirte Landesbank für Bosnien und Hercegovina, (1900.), 7.

³² Lakatoš, J., Despić A., (1924.), 21-23.

³³ Ibid, 141.

³⁴ Begović B. (1978.), 71.

³⁵ Lakatoš, J. Despić A., (1924.), 101-102.

u ovo dioničko društvo kupila 200 dionica ukupne vrijednosti 400.000 kruna, tj. oko 11, 5%.³⁶ Ugovor o investiranju u zeničku željezaru je pružao niz pogodnosti za banku, od kojih je najznačajnija bila garancija da će banka u periodu od minimalno tri godine dobijati 5% povrata na uloženi novac, što je značilo da je u periodu od 1900-1902., banka na ovaj način zaradila 60.000 kruna, čemu treba dodati i dividende, tako da je ovo ulaganje bilo osigurano od mogućih problema.³⁷ Pored posjedovanja određenog broja dionica željezare, banka je dobila i mjesto u upravi željezare.³⁸ To mjesto je pripalo dr. Samuelu Pokornom, rukovodiocu robnog odjeljenja banke, a pored njega od ljudi bliskih banci u upravi željezare sjedio je i J.B. Schmarda.³⁹ Na osnovu podataka kojim raspolažemo vidljivo je da je *Zemaljska banka* nastavila pokazivati interes za željezaru. Već 1903. godine banka je odobrila kredit tekućeg računa za željezaru u iznosu od 200.000 kruna, a pokriće za ovaj zajam bilo potraživanje željezare u istom iznosu od šumske industrije Otto Steinbeis.⁴⁰ U periodu 1898-1904. željezara je prolazila kroz modernizaciju i uvođenje Siemens-Martensovog postupka dobivanja sirovog čelika. U tom periodu podignute su dvije Siemens-Matensove peći za dobijanje čelika, a 1908. željezara je primljena u tadašnji austrougarski kartel željeza.⁴¹ Tada joj je Bosna i Hercegovina prepuštena kao glavno prodajno područje, dok je ostatak proizvodnje izvožen u Monarhiju.⁴² Zenička željezara je bila prosperitetno preduzeće, koje bi doživjelo i veći napredak da je nastalo u normalnim uvjetima, bez kartelskih ograničenja i sputavanja, koja su joj nametnuta austro-ugarskim suprotnostima. Te suprotnosti su se naročito ispoljile u Bosni i Hercegovini u metalurgiji, čiji je razvoj Ugarska htjela maksimalno sputati, kako bi umanjila konkurenciju za svoju metalurgiju, koja se razvija intenzivno krajem 19. i početkom 20. stoljeća.⁴³ Iako nije radila u idealnim uslovima željezara ostvarivala uspješne poslovne rezultate. Tokom 1899. proizvedeno je 11.870

³⁶ ABiH, Fond PBZ BiH. Kommentar zur Rechnungsabschlusse per 31. Dezember 1904, 3. Najveći dioničar *Zemaljske banke, Bankverein* je od 1895. godine kontrolisao i nešto više od 46% dionica Vareške željezare tako da je ova banka, direktno i indirektno imala učešće u najznačajnijim metalurškim preduzećima u zemlji.

³⁷ ABiH, Fond ZMF BiH, opći akti 6067/1900.

³⁸ ABiH, Fond PBZ BiH. Vierte Generallaversammlung der Privilegirte Landesbank für Bosnien und Hercegovina, (1900.), 9.

³⁹ Bosnische Bote, (1904.), 327.

⁴⁰ Fond PBZ BiH, Protokoll über die am 27. April 1903 in Sarajevo stattgehabte Sitzung der Direktion der Privilegirten Landesbank für Bosnien und Herzegovina.

⁴¹ Kartel željeza u Austro-Ugarskoj formiran je 1886. fuzijom tri preduzeća željezne industrije iz Austrije i Češke. Ovaj kartel je imao bliske odnose sa njemačkim željeznim kartelom i kapitalom. prema: Hrelja, Kemal. Zenica i njena okolina. sarajevo, (1957.), 101.

⁴² Lazović, Uroš, *Metalurškijska industrija, u: Bosna i Hercegovina kao privredno područje*. Sarajevo, (1938.), 312.

⁴³ Više o ovoj problematici vidjeti u radu: Hauptman, Ferdinand. *Borba za bosansko željezo pred Prvi svjetski rat*. Sarajevo, (1959.), 167-195.

tona željeza, a u godini kada se iz nje banka povukla proizvodnja je dosegla 27.653 tone.⁴⁴

Za zeničku željezaru važi isti zaključak kao i za Steinbeisovu drvenu industriju. *Zemaljska banka* nije kontrolisala ovo preduzeće, ali je imala dobit od njegovog rada ne samo kroz dividende nego i kroz daljnje poslovanje (kredite) sa njim. Iako je crpila značajnu korist, *Zemaljska banka* se povukla iz željezare 1908. godine prodavši svoje dionice. Nije poznat razlog zašto je uprava banke postupila na taj način budući da je 1907. željezara banci donijela 41.500 kruna prihoda i s tim rezultatom bila najprofitabilnije preduzeće u kojem je banka imala svoj udio.⁴⁵ U izvještaju za 1908. konstatira se da su akcije prodane povoljno za banku, ali ne i kome.⁴⁶ Vjerovatan razlog za prodaju treba tražiti u činjenici da je 1908. banci bio potreban novac za ulaganje u te godine otvoreni *Sarajevski paromlin*. Reorganizacija u rukovodstvu ove firme upućuje na činjenicu da je 1908. *Niederösterreichische Escompt Gesellschaft* tojačao svoje prisustvo u zeničkoj željezari te da je *Zemaljska banka* upravo njoj prodala svoj udio u preduzeću.

Zemaljska banka se nakon dosta uspješnog ulaska u tešku industriju iskušala u još jednoj industrijskoj grani, građevinskoj industriji. To je učinjeno preko 1907. godine osnovanog *BH građevnog preduzeća*, odnosno *BH Bau Aktien-Gesellschaft* (dalje: BHBG). To preduzeće je imalo naročit značaj, jer je bilo jedino tog obima, uz *Sarajevski paromlin*, koje je bilo u potpunosti pod kontrolom banke. Dionički kapital iznosio je 500.000 kruna, od kojih je pod kontrolom *Zemaljske banke* bilo preko 90%.⁴⁷ Skoro kompletna uprava novoosnovanog preduzeća bila je iz redova uposlenika banke, a svi sastanci su održavani u prostorijama banke. Kako bi dala podstreka ovom preduzeću banka se potrudila naći poslovođećeg direktora, koji je znao potrebe tržišta. Tu ličnost su našli u liku Josipa Vancaša, koji je od samog osnivanja vodio poslove te firme.⁴⁸ BHBG je kao firma iz godine u godinu bilježilo napredak, kako u

⁴⁴ Lakatoš, J. Despić A., (1924.), 103-104.

⁴⁵ ABiH, Fond PBZ BiH, Gewinn und Verlust Konto am 31. Dezember 1907. Željezara je kao i sve druge firme imala i problema u svome poslovanju. Jedan od ozbiljnih izazova za upravu se desio 1903. godine, kada su domaći uposlenici u saradnji sa zeničkim rudarima pokrenuli veliki štrajk tražeći bolje uslove rada. prema: Ibrahimpašić, Fikret, (1999.), 435.

⁴⁶ ABiH, Fond PBZ BiH, Vierzehnte Generlaversammlung der Privilegirte Landesbank für Bosnien und Hercegovina, (1910.), 7.

⁴⁷ Pored vlasničkog udjela banke znatne pakete dionica su imali i članovi uprave *Zemaljske banke*. Vincenz Lekki, rukovodilac hipotekarnog odjeljenja banke i član uprave BHBG imao je 11% udjela, isti udio imao je i generalni direktor banke Berković, dok je Ernst Volkert, Berkovićev zamjenik imao 6, 6%. Dionice, koje su pomenuti pojedinci imali u svom posjedu su donosile veliku korist. Dividende zajedno sa godišnjim bonusima, a ne računajući redovnu godišnju platu koju su imali, dotičnim pojedincima donosile su oko 5000-6000 kruna.

⁴⁸ ABiH, Fond PBZ BiH, Dokumenti BH Bau Gesellschaft, Zapisnik sa 1. Generalne skupštine u Sarajevu 25. juna 1909.

obimu poslova, tako i u kadrovskom smislu. Veliku podršku građevinarstvu u ovom periodu dala je i Zemaljska vlada koja je svojom odlukom iz 1909. oslobodila od poreza objekte, koji su se gradili od početka 1909. do kraja 1911.⁴⁹ Za BHBG se može reći da je predstavljao najuspješniji poslovni poduhvat u industriji i građevinarstvu. Ova firma je unatoč brojnim izazovima, poput štrajkova i, povremeno, političkih nestabilnosti uspjela da kroz čitav period 1907-1914. ostvari pozitivne rezultate rada. Banka je izvukla višestruku korist iz uspjeha ovog preduzeća. Čista dobit, koju je ono ostvarivalo je bila ne toliko visoka, ali je svojim rezultatima BHBG omogućio banci da se snažno pozicionira u prosperitetnu privrednu oblast i stvori veze, koje će joj omogućavati da učestvuje u važnim infrastrukturnim projektima.

Godinu dana nakon osnivanja BHBG banka je bila jedan od osnivača *Sarajevskog paromlina* koji je imao kapital u iznosu od 750.000 kruna. Paromlin je bio opremljen savremenim mašinama i mogao je dnevno da preradi osam vagona žita.⁵⁰ Međutim, zbog problema plasmana njegovih proizvoda njegova godišnja produkcija iznosila je oko 1000 vagona te je samo postojanje mlina bilo omogućeno samo uz velike finansijske žrtve.⁵¹ Dionice paromlina su krajem 1914. vrijedile svega 1 heler po dionici, dok je na primjer jedna dionica pivare koštala 238 kruna.⁵² Zbog takve politike mlin nije mogao imati povoljan razvoj pa je ostvarivao gubitke. Zbog toga je uprava banke odlučila u prvoj polovini 1911. da se povuče iz ovog preduzeća, a u isto vrijeme je ušla u upravljačku strukturu usorske šećerane sa iznosom od oko 300.000 kruna.⁵³ Bez ikakve sumnje je da je osnivanje paromlina bio poslovni promašaj za banku iako je isti imao povoljne uslove za njegov razvoj, jer je banka bila dominantan igrač u trgovini žitaricama u Bosni i Hercegovini, a rastuća populacija je imala sve veće potrebe za hranom. Ugarska politika u Bosni i Hercegovini je i tom slučaju radila protiv interesa banke, kao i u slučaju otkupa kmetovskih selišta, koje je također bilo aktuelno pitanje u ovom vremenu. Poslovanje sa usorskom šećeranom nije ostavilo veći trag na poslovanje banke. Jedini pažnje vrijedan detalj desio se 1913. godine kada je banka potpisala ugovor sa pomenutim preduzećem da će

⁴⁹ Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina, Jahrgang 1909. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina vom 1. August 1909. Z.128.535/II, Sarajevo, (1909.), 666.

⁵⁰ ABiH, Fond PBZ BiH, Vierzehnte ordentliche Generalversammlung der Privilegirten Landesbank für Bosnien und Herzegovina, (1910.), 6.

⁵¹ Sumarni izvještaj trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u godinama 1911. i 1912. Sarajevo, (1913.), 82-84.

⁵² ABiH, Fond PBZ BiH, Kommentar zur Bilanz per 31/XII 1914.

⁵³ ABiH, Fond PBZ BiH, Fünzehnte ordentliche Generallversammlung der Privilegirte Landesbank für Bosnien und Herzegovina, (1911.), 7. Prisustvo banke u šećerani nije bilo dugog vijeka, već 1913. banka je prodala svoj udio konzorciju *Wiener Bankvereina* i Zemaljske vlade, prema: ABiH, fond PBZ BiH, Bilanz Konto per 31. Dezember 1913. samt Vergleich mit den ziffern per 31. Dezember 1912.

otkupljivati 60 % njegovih proizvoda, dok je *Agrarnoj i komercijalnoj banci* pripalo 40 %. Međutim, iste godine banka se povukla iz vlasničke strukture šećerane, bez obrazloženja.⁵⁴

Posljednje značajnije ulaganje koje je *Zemaljska banka* poduzela prije rata je bio ulazak u industriju drveta *Butazzoni i Venturini industrija drveta A.D.* Ovo preduzeće je nastalo spajanjem preduzeća Butazzoni i Venturini sa firmom F. Steinmetza, koji je imao ugovore sklopljene sa Zemaljskom vladom o sječi drveta na području Misoče, koje je novoosnovano preduzeće otkupilo.⁵⁵ Dionički kapital novoosnovanog akcionarskog društva iznosio je 2 miliona kruna. Od toga, *Zemaljska banka* je preuzela 25%, koliko je imala i *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*. Ostatak kapitala su kontrolisali Butazzoni i Venturini. Ovaj ugovor je potpisan po izuzetno povoljnim uslovima po *Zemaljsku banku* o čemu svjedoči i ekspozice o ovom poslu koji je predat od strane uprave na sastanku u Beču 21. novembra 1911. Ta povoljnost se ogledala u tome da je kapital firme bio podijeljen na dva jednaka dijela. Dio, koji su u svom posjedu imale dvije banke bio je označen kao *Prioritäts-Aktien*. Te akcije su imale zagarantovan procenat isplate dioničarima, a banke su također dobile jednako učešće u podjeli čiste dobiti, koju je firma ostvarivala. Za uzvrat firma je od banaka dobila novi kredit, pored već postojećeg, tekućeg računa u iznosu od 750.000 kruna.⁵⁶ Taj novac je dijelom bio iskorišten za izgradnju šumske pruge Ilijaš-Misoča u dužini od 37, 2 km, kao i za nabavku voznog parka te podizanju pilane na parni pogon u Ilijašu.⁵⁷ Tim poslovnim potezom *Zemaljska banka* je uzela učešće u još jednom značajnom preduzeću drvne industrije, jer je tada još uvijek posjedovala dionice Steinbeisove firme, čime je postala jedan od najznačajnijih izvora kapitala pomoću kojeg je vršena eksploatacija i prerada drveta u Bosni i Hercegovini. Višestruka korist kredita, koji je banka dala firmi *Butazzoni i Venturini* ogleda se u činjenici da je taj kredit znatnim dijelom utrošen na izgradnju pruge, koju je gradio BHBG, tako da je faktički banka imala dvostruku korist, kroz kamate i dobit BHBG-a u ovom poslu.

Najveći konkurent *Zemaljske banke, Privilegovana agrarna i komercijalna banka* je pokušala i sama da učestvuje u nekoliko poslovnih poduhvata. Budući da je njen rad počeo tek sa otvaranjem sabora, ona nije imala dovoljno vremena da proširi svoje industrijske poslove. Od njezinog učešća u tim projektima, pored pomenute fabrike *Butazzoni i Venturini*, ova banka je od 1910. kontrolisala i većinu, od ukupno 300.000 kruna dioničkog kapitala u fabrici sapuna Vila, koja se nalazila u Sarajevu.

⁵⁴ ABiH, PBZ BiH, Pismo uprave *Ugarske komercijalne banke* upravi *Agrarne banke*, 26. august 1913.

⁵⁵ Begović B., (1978.), 81.

⁵⁶ ABiH, Fond PBZ BiH, Protokoll über die am 21. November 1911. in Wien stattgefundenen Sitzung der Direktion der Privilegirten Landesbank für Bosnien und Herzegovina.

⁵⁷ Begović Branislav, (1978.), 81.

Ova fabrika je bila manjeg obima i njezina ukupna proizvodnja je bila manja od 100 vagona raznih proizvoda. Uz ovu fabriku *Agrarna i komercijalna banka* je iste godine sagradila i etivažu šljive u Brčkom, čime je i ona ušla u tu, perspektivnu, granu bosanskohercegovačke privrede.⁵⁸

---

⁵⁸ Lakatoš, J., Despić A., (1924.), 157, 163.

Muhamed Nametak

The role of Banks in the Economic Development of Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian Administration (1878-1918)

Summary

This short overview of foreign and domestic bank participation in development of the Bosnian economy shows that banks were involved in the development of all branches of economy. In particular that can be said for those activities, which were based on domestic resources. On the basis of available data, it can be said that investment in the Bosnian economy was quite a profitable business, especially if it was conjoined with entrepreneurs that managed to get favourable contracts with the Provincial government so that the investment was protected from risk. Banks from the Monarchy gave crucial contribution to the development of industry, because domestic capitalists were not capable to support the burden of development. It is sure that the contribution could have been even greater if the legal status of Bosnia and Herzegovina had been solved earlier. Also, some reforms, important for economic progress, such as land tax (tithe) reform were initiated with significant delay, in 1905. Banks could not have influenced such events and if their particular involvement must be evaluated, then with no doubt their role was positive.